

De benamingen voor de spin in de zuidelijk-Nederlandse dialecten

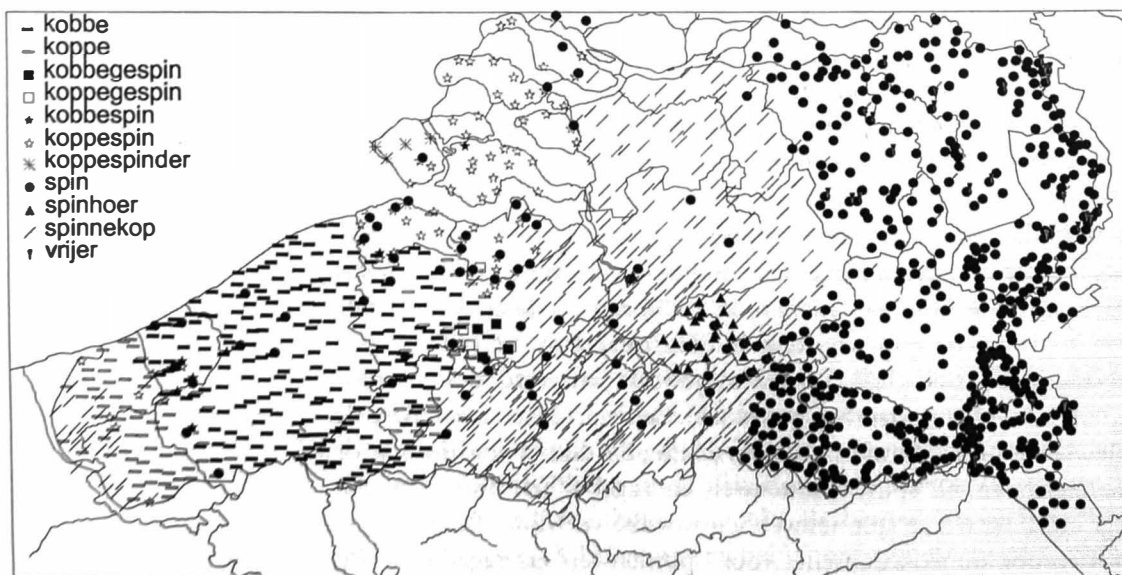
J. Van Keymeulen

Inleiding

In 1999 werd de eerste digitale taalkaart op de website van het zgn. ReWo geplaatst. ReWo staat voor 'Regionale Woordenboeken' en is de naam voor het samenwerkingsverband van de redacties en projectleiders van de grote regionale dialectwoordenboeken die in de Nederlanden op stapel staan (of recent zijn afgewerkt). De grote woordenboeken van het zuidelijke Nederlands: het WVD (Woordenboek van de Vlaamse Dialecten, 1972 -), het WBD (Woordenboek van de Brabantse Dialecten, 1967-2005) en het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (WLD, 1983-) hebben aan de universiteiten van Nijmegen/Leuven (WBD/WLD) en Gent (WVD) digitale databases samengesteld, op basis waarvan relatief gemakkelijk taalkaarten getekend kunnen worden.

Zodra een taalkaart in digitale vorm beschikbaar is, is het technisch ook mogelijk om een zgn. hypertext te maken: d.i. een 'tekst' waarin teksten / afbeeldingen en geluid met elkaar zijn verbonden – men kan

SPIN

dan van het ene naar het andere doorklikken op een computerscherm. In ons geval werd een taalkaart, een etymologisch artikel, geluidsfragmenten enz. via hyperlinks aan elkaar gekoppeld. Het geheel werd een *cyberlemma* genoemd. Het plan was om een reeks cyberlemma's op het internet te plaatsen in een 'Digitale Woordatlas van de Nederlandse Dialecten' – een eerste aanzet daartoe (met o.a. het cyberlemma 'spin') is te vinden op <http://users.ugent.be/~jvkeymeu/cyberlemmata/>

Het eerste concept voor een 'cyberlemma' in het Nederlandse taalgebied werd ontworpen door Jacques Van Keymeulen en werd technisch uitgevoerd door Dirk Moelants. Voor de cartografie konden we steeds rekenen op de steun van Veronique De Tier en Tineke De Pauw, beiden WVD-redacteuren. We danken ook de collega's van de redacties van WBD en WLD in Nijmegen en Leuven voor de bereidwilligheid waarmee de Brabantse en Limburgse gegevens werden doorgegeven en voor het aanleveren van de geluidsfragmenten. Het cyberlemma 'spin' werd met succes voor de eerste keer gepresenteerd op de technologiebeurs Flanders Expo in april 1998 – bijna 10 jaar geleden. Een tweede format voor cyberlemma's werd technisch gerealiseerd door Eddy De Roos (juli 2000). Voor een volledige lijst van iedereen die heeft meegewerkt: zie de website.

Met de keuze van het onderwerp 'spin' voor het cyberlemma werd hulde gebracht aan prof. Blancquaert, de grondlegger van de dialectologie aan de UGent en aan prof. Péé, de initiatiefnemer van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Beiden hebben in 1933 een uitgebreid artikel gewijd aan de dialectnamen voor de spin, één van de eerste grote dialectgeografische studies. Het etymologische artikel dat volgt, is dan ook grotendeels op hun inzichten gebaseerd. Tot hiertoe was dat artikel dus enkel digitaal beschikbaar; het is echter wenselijk om het ook in een papieren vorm te presenteren – zodat het voor de toekomst bewaard blijft.

De dialectbenamingen voor de spin waren dus al vroeger het onderwerp van twee belangrijke lexicologische artikelen. Blancquaert schreef bijna tachtig jaar geleden, in 1929, een eerste artikel over de etymologie van de spin-woorden; in Blancquaert en Peé 1933 werden een aantal etymologieën verder uitgewerkt en werd ook Noord-Nederland bij het onderzoek betrokken. Beide artikelen bespreken de dialectische heteronymie (= de verschillende dialectwoorden) voor drie begrippen, nl. 'spin', 'spinnenweb' en 'ragebol' (de borstel op een lange steel, waarmee spinnenwebben worden verwijderd). Het blijkt dat men ook de woordenschat voor 'spinnenweb' en 'ragebol' nodig heeft om de etymologie van de spin-woorden vast te stellen.

Voor 'spinnenweb' worden aangetroffen: *spinnkopnest* in Frans-Vlaanderen, *koppespin(net)* in Frans-Vlaanderen en Zeeland. *Kobbe- of koppenet* bezet een groot westelijk gebied (Frans-Vlaanderen, West-Vlaanderen, westelijk Oost-Vlaanderen en westelijk Zeeuws-Vlaanderen). *Spinnkop(net)* is vooral het woord van oostelijk Oost-Vlaanderen, oostelijk Zeeuws-Vlaanderen en westelijk Brabant; *spinnkop* komt ook voor in Noord-Brabant. De samenstellingen met *spin* zijn typisch oostelijk en noordelijk: *spinneweb* en *spinnenet* in Noord-Brabant, Antwerpen en Vlaams-Brabant; in Limburg zien we *spinnweb* (vooral noordelijk) en *spinnegeweef* (vooral zuidelijk). De woorden voor de ragebol zijn meestal samenstellingen die als eerste lid een spin-woord bevatten: *kobbe-*, *koppejager* of *-vager* in Oost- en West-Vlaanderen, *koppespinvager* in delen van Zeeland, *spinnkopborstel* (zuidwestelijk Vlaams-Brabant en aangrenzend Oost-Vlaanderen) in het westen, *spin* in het oosten in woorden als *spinnjager*, *-vager* (in noordelijk Limburg en oostelijk Noord-Brabant), (*spinn*)*borstel* in (delen van) Belgisch- en Nederlands-Limburg. Beide gebieden worden van elkaar gescheiden door een *half maan*-gebied (een leenvertaling voor het Franse *demi-lune*), dat Antwerpen en het grootste deel van Vlaams-Brabant bezet. In Noord-Brabant kent men woorden als *ragebol*, *rabesbol*, *raversbol* (en dergelijke). In Frans-Vlaanderen zegt men voor de ragebol *kopper*, in het zuiden van Nederlands-Limburg *spinnkop*, op Walcheren *koppespinder*.

De etymologische uitleg die hierna volgt, heeft uitsluitend betrekking op de dialectwoorden voor de spin. Voor meer inlichtingen en een gedetailleerde verdediging van de etymologieën verwijzen we naar Blancquaert en Pée 1933.

De belangrijkste bron voor onze woordkaart spin is in de eerste plaats de Reeks Nederlandse Dialectatlassen (zin 19), een grootscheeps project dat in 1925 o.l.v. Blancquaert startte aan de Universiteit Gent en waarbij een 140-tal zinnestelsels over het hele Nederlandse en Friese taalgebied voor een 2000 gemeenten in het dialect werden vertaald. De schriftelijke vragenlijsten van de Zuid-Nederlandse Dialectcentrale (ZND), die o.l.v. prof. Grootaers werden verspreid tussen 1925 en 1956, vormen een tweede bron. De gegevens voor de spin werden gehaald uit ZND B2 (1923), 329 en ZND 1u (1923), 99 en ZND 7 (1925), 23. De laatste lijst is voor West- en Oost-Vlaanderen helaas spoorloos verdwenen. De vragenlijst van Schrijnen-Van Ginneken-Verbeeten (1914), (vraag 34) leverde enkel gegevens voor het Nederlandse deel van het gebied. Ook de vragenlijsten van de redacties van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (WVD, Universiteit Gent), het Woordenboek van de Brabantse Dialecten (WBD, K.U.Nijmegen en K.U.Leuven) en het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (WLD, K.U.Nijmegen en K.U.Leuven) werden verwerkt,

vooral de vragen WVD 60 en 60M (1993), 12 en N 26 (1964), 4. Voor de kleinere verzamelingen die werden gebruikt, voor de monografieën en tijdschriften en voor de regionale en lokale reeds gepubliceerde dialectwoordenboeken die werden geëxcerpeerd, verwijzen we naar de bronnenlijsten van de drie grote regionale woordenboeken. Het moge duidelijk zijn dat het woordenboekartikel (zie ook de materiaalbasis en de woordkaart op de website) de meest complete verzameling zuidelijk-Nederlandse dialectwoorden voor 'spin' bevat die denkbaar is. De gegevens werden verzameld in een tijdsspanne van meer dan een eeuw bij vele honderden vrijwillige medewerkers.

1. De herkomst van de dialectwoorden

1.1. De woorden van de spin-groep

Het woord *spin* is een deverbatief van *spinnen* 'een draad vormen' en bezet op de kaart een groot oostelijk aaneengesloten gebied (oostelijk Noord-Brabant, Belgisch- en Nederlands-Limburg en het noordoosten van Luik). Het komt over heel het gebied ook in zeer verspreide slagorde voor, een verspreidingspatroon dat wijst op de invloed van het A.N-woord, dat overal in de verschillende lexicale gebieden kan opduiken. Het woord is waarschijnlijk de oudste benaming voor het dier en kwam eertijds over heel het taalgebied voor. Voor die stelling pleit het feit dat het element *spin* in een heel groot gebied in samenstellingen voor kan komen, behalve dan in het *kobbe/koppe*-gebied. *Spinnekop* (met de varianten *spinnekobbe* en *spinkop*) komt het meeste voor en bezet niet alleen het centrale deel van het zuidelijk-Nederlandse taalgebied, maar ook het zeer archaïserende westen van Frans-Vlaanderen, een bewijs voor de hoge ouderdom van het woord *spin*. Andere samenstellingen met *spin* als eerste deel zijn *spinhoer* in een aaneengesloten gebied in de Zuiderkempen, *spinnekoppel* (zeldzaam in Zuid-Oost-Vlaanderen), *spinneweb* in Siebengewalt en Grathem en het unicum *spinnebijter* in het Kempenlands. Het laatste woord wijst op de populaire, maar onjuiste gedachte, dat spinnen kunnen bijten. Enkel een paar uitheemse soorten kunnen dat. Als tweede lid van samenstellingen komt *spin* voor in het ruim verspreide *koppespin* in Zeeland en in *kobbepin* in het westelijk West-Vlaams en westelijk Zeeuws-Vlaams. Zeldzamer zijn de woorden *kobbetje(s)spin* (drie keer in Oost-Vlaanderen), *kopje(s)spin* in Zaffelare en *koppelspin* in Mater. Een paar woorden zijn samengesteld met *-gespin*, een afleiding van het werkwoord *spinnen*: *kobbegespinn* en *kop(pe)gespin*, beide woorden in een gebied ten oosten van Gent (en ook een keer in Westdorpe in Zeeuws-Vlaanderen). Die woorden doen de gedachte postvatten dat een woord dat oorspronkelijk het spinnenweb aanduidde, 'het gespin van een kobbe/koppe', achteraf het diertje zelf is gaan benoemen, maar daarover later meer. In Westdorpe heeft *koppespin* misschien aanleiding heeft gegeven tot

de volksetymologie *koppige spin*, de klemtoon in het woord zou daarop kunnen wijzen. Spinnen laten zich blijkbaar niet altijd even gemakkelijk verdrijven.

Tot de spin-groep kunnen ook de woorden *koppespinde* (drie keer in Zeeuws-Vlaanderen), *koppespinder* (vooral op Walcheren) en *koppespinner* (Cadzand), gerekend worden. De vormen *-spinner* en *spinder* (met epenthetische d) zijn nomina agentis van *spinnen*; *spinde* is te beschouwen als een contaminatie van *spinne* en *spinder*. Het *spinder*-lexeem is waarschijnlijk een oude kustwoord, dat verwant is met het Engelse *spider*.

1.2. Koppe, kobbe en samenstellingen ermee

Tegelijk met *spin* bestond volgens Blancquaert 1933, 371 vlg. ooit over het hele taalgebied het woord *kop(pe)* (met de variant *kobbe*) met als algemene betekenis “het bolvormige, vandaar ook o.m. de eierzakjes (of het zaknet?) van de spin” en tenslotte “het web”. De meest verspreide spinsoorten spinnen eierzakjes die ze aan hun webben of in de buurt daarvan ophangen. Zoals in het Frans, Latijn en Grieks ging in de Nederlandse dialecten de benaming *koppe/kobbe* voor het web over op de spin in een groot zuidwestelijk gebied (Frans-Vlaanderen, West-Vlaanderen en westelijk Oost-Vlaanderen). We hebben ons afgevraagd of in de zeldzame Oost-Vlaamse woorden *kobbetje(s)spin* en *kopje(s)spin* het eerste lid als een enkelvoud of als een meervoud beschouwd moet worden; in het laatste geval zou de vorm van het eerste lid op de oorspronkelijke ‘eierzakjes’-betekenis kunnen wijzen. De vorm *koppe* als simplex of als eerste lid van een samenstelling is overgeleverd in de dialecten van Frans-Vlaanderen (*koppe* en *koppespin*), westelijk West-Vlaanderen (*koppe*, zeldzaam *koppespin*) en Zeeland (*koppespin*, *-spinder*, *-spinner*); in Oost-Vlaanderen komt *koppe* verspreid voor in het westen van de provincie, in het woord *kop(pe)gespin* in de streek ten oosten van Gent en in *koppebeest* in Moorsel.

Kobbe is echter in West- en Oost-Vlaanderen de overheersende vorm geworden. Het woord is ook geattesteerd in Limburg: in Lummen *kobbe*, in Montfort *kob* (maar misschien moeten we hier *kop* lezen). De verhouding tussen *koppe* en *kobbe* is niet heel duidelijk, behalve in westelijk Oost-Vlaanderen, waar de overgang van stemloze explosieven naar stemhebbende (de zgn. tenuisverschuiving) tussen volle klinker en doffe e een regelmatig klankverschijnsel is. In dat gebied zijn overigens de verspreide *koppe*-opgaven ongetwijfeld te beschouwen als recente hypercorrecte vormingen. *Kobbe*- treedt op in samenstellingen in *kobbegespin* (een paar keer ten oosten van Gent), *kobbespin* (verspreid in westelijk West-Vlaanderen en de omgeving van Aardenburg) en in het reeds vermelde Oost-Vlaamse *kobbetje(s)spin*. Het woord *kop(pe)* is vooral bekend van het ruim verspreide woord

spinnekop, dat vooral voorkomt in westelijk Noord-Brabant, Antwerpen, Vlaams-Brabant, oostelijk Oost-Vlaanderen en oostelijk Zeeuws-Vlaanderen (in Loenhout één keer *spinkop*; in West-Vlaanderen drie keer *spinnekobbe*). Opmerkelijk is dat het ook frequent aangetroffen wordt in westelijk Frans-Vlaanderen. Het komt ook verspreid voor in de andere dialectgebieden, vooral ten oosten van het kerngebied, iets wat meer bepaald in België het gevolg zou kunnen zijn van de zgn. Brabantse expansie. Er zijn heel wat woordkaarten bekend die laten zien dat Brabantse dialectwoorden doordringen in andere dialectgebieden, terwijl het omgekeerde niet gebeurt.

Op de woordkaart 'ragebol' bij Blancquaert en Pée 1933 is te zien hoe de vormen met *koppe/kobbe* als eerste deel (*koppe/kobbejager* en *-vager*) in België een geografisch areaal vormen vanaf de kust tot de grens met het Brabantse dialectgebied. Op de kaart 'spinnenweb' bereiken de samenstellingen met *spin-* als eerste lid vanuit het oosten de streek van Antwerpen en Brussel. Het is bekend dat in samenstellingen oude woorden beter behouden blijven dan als simplex, zodat de gedachte voor de hand ligt dat de arealen van *koppe/kobbe* en *spin* ooit aan elkaar gegrensd hebben en geleid hebben tot de contaminatie *spinnekop*, een woord dat eerst 'spinnenweb' (het 'spinnen van een kop = web') heeft betekend (zie verder), maar in de betekenis 'spin' dan vanuit een Brabants kerngebied (Antwerpen-Brussel) is geëxpandeerd. *Spinnekop* is in deze optiek dus jonger dan *kobbe/koppe* of *spin*; het woord treedt trouwens in het Brabantse dialectgebied ook op in samenstellingen voor de *ragebol* en het spinnenweb (in die betekenis ook als simplex), meer bepaald in het zuidwesten van Vlaams-Brabant en in Noord-Brabant. Bij het Frans-Vlaamse *spinnekop* heeft zich een gelijkaardige contaminatie voorgedaan van een oud *spin* en een jonger *kobbe/koppe*, dat waarschijnlijk vanuit binnen-Vlaanderen expandeerde. Voor de samenstelling met de 'omgekeerde' volgorde als in *koppespin*, verwijzen we naar de volgende paragraaf.

De lexemen *koppel* (Brugge), *koppelspin* (Mater) en *spinnekoppel* (drie keer in Zuid-Oost-Vlaanderen) zijn erg zeldzaam. Blancquaert en Pée 1933:341 vlg. verklaart *koppel* als vglgt. Blijkens het Middelnederlands Woordenboek van Verdam bestond er een woord *kop* met als betekenis o.a. 'maat voor droge waren', naast een woord *koppel* met dezelfde betekenis. Vandaar dat beide woorden naderhand ook in de 'spin'-betekenis door elkaar gebruikt werden en ook in samenstellingen konden optreden.

1.3. Van 'spinnenweb' naar 'spin'

Hierboven is al uitgelegd dat *koppe/kobbe* een woord was voor het spinnenweb dat achteraf op de spin zelf werd toegepast. Ook het

Zeeuwse woord (ook verspreid in Frans-Vlaanderen en Veurne-Ambacht) *koppespinne* kan met spinnenwebben in verband gebracht worden en moet etymologisch als 'spinster van kobben = webben' uitgelegd worden. In het vooral Walcherse lexeem *koppespinder* (*koppespinde* in Oostburg, Breskens en Biervliet) is die herkomst nog duidelijker, net zoals in het Cadzandse *koppespinner*. *Spinnekop* kan in een aantal Brabantse dialecten nog altijd zowel het spinnenweb als de spin zelf benoemen (in Noord-Brabant en in westelijk Vlaams-Brabant). Die homonymie heeft overigens in een aantal andere dialecten nieuwe samenstellingen teweeggebracht voor het spinnenweb, terwijl *spinnekop* enkel voor de spin werd gereserveerd. *Spinneweb* zelf (*web* is een deverbatief van *weven* 'spinnen') kan blijkbaar in Siebengewalt en Grathem nog steeds voor de spin gebruikt worden. De oude spinnenweb-betekenis is ook nog duidelijk voelbaar in de samenstellingen met *-gespin* (*kobbe-*, *koppegespin*) in een klein Oost-Vlaams gebied ten oosten van Gent. Ook het eigenaardige woord *spinhoer* (reeds geattesteerd in Kiliaan) gaat etymologisch terug op de 'spinnenweb'-betekenis. Het *spinhoer*-gebied bestrijkt een klein gebied in de Zuiderkempen ten zuidoosten van Duffel, de geboorteplaats van Kiliaan. Het woord lijkt geen lang leven meer beschoren want het gebied ervan wordt zwaar door *spinnekop* en ook door *spin* aangetast. Blancquaert en Pée 1933:343 vlg. brengen het element *-(h)oor* – waarbij zij de h tussen haakjes schrijven; de status van die klank is dus onzeker – in verband met *hor*, een woord dat soorten van vlechtwerk kan aanduiden (*raamhor*; *hurde* = vlechtwerk van takken). De stap naar de spinnenweb-betekenis is dan niet groot meer. Kiliaan geeft overigens bij *spinhoere*: 'spinne, araneus, arenea', waarbij *araneus* de spin en *aranea* het web aanduidt.

1.4. Vrijer, caessant en liefste

De leukste woorden van het hele woordenboekartikel zijn ongetwijfeld *vrijer* (verspreid in Oost-Noord-Brabant en Nederlands Limburg), *caessant* in Tongeren en *liefste* in Hoensbroek. In het Woordenboek van de Nederlandse Taal (WNT) en het Middelnederlands Woordenboek zijn geen betekenissen van *vrijen* bekend die op een of andere manier met 'spinnen', 'weven' e.d. in verband gebracht kunnen worden. Het woord is waarschijnlijk vrij recent; het komt enkel in Nederland voor en is nagenoeg uitsluitend opgetekend in de vragenlijst N 26 van 1964. Blancquaert en Pée 1933: 370 hebben het woord enkel in de Limburgse plaatsen Schijndel en Oefelt opgetekend met de betekenis 'spinnenweb'. Misschien moet ter verklaring gedacht worden aan een fantasievolle eufemistische associatie met *vrijer* 'minnaar' voor een dier dat normaal negatieve gevoelens opwekt. De unica *liefste* en *caessant*, een traditioneel Limburgs woord voor wat tegenwoordig een 'vaste vriend (in)' wordt genoemd, liggen in elk geval in dezelfde betekenissfeer. Het verspreide voorkomen van

vrij kan o.i. wijzen op het feit dat het woord tot een ander stijlregister behoort dan *spin*. Hier en daar heeft een respondent het opgegeven omdat hij dat woord interessanter vond dan het 'normalere' *spin*.

Bibliografie

Blancquaert, E. (1929), De Nederlandsche dialectnamen van de spin, den ragebol en het spinneweb. In: *Handelingen van de Commissie voor Toponymie & Dialectologie* 3. Blz. 209-228 (met 3 kaarten).

Blancquaert, E. en Péé, W. (en hun studenten) (1933), De Nederlandsche dialectnamen van de spin, den ragebol en het spinneweb. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie* 7. Blz. 329-431 (met 3 kaarten).